

JADID NAMOYANDALARI FITRAT VA BEKJON RAHMONNING FAN VA JAMIYATDAGI HAMKORLIK ALOQALARI

*Umid Bekmuhammad,
Xorazm Ma'mun akademiyasi katta ilmiy xodimi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid ma'rifatparvari Fitrat va uning Xorazmlik do'sti Bekjon Rahmon o'rtasidagi ilmiy, ijodiy va jadidchilik harakatidagi ma'rifiy aloqalari tahlil etiladi. Ularning o'zbek adabiyoti, ilm fani, matbuotiga qo'shgan hissasi yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, Xorazm, Istanbul, Boku, jadidchilik, xonlik, amirlik, respublika, davlat boshqaruvi, fan, jamiyat.

Abstract: This article analyzes the scholarly, creative, and educational ties between Abdurauf Fitrat, a prominent representative of the Jadid movement, and his Khorezmian associate, Bekjon Rakhmon. The study highlights their contributions to the development of Uzbek literature, science, and the press within the framework of the Jadidist enlightenment movement.

Key words: Bukhara, Khorezm, Istanbul, Baku, Jadidism, khanate, emirate, republic, public administration, science, society.

Аннотация: В данной статье анализируются научные, творческие и просветительские связи между представителем джадидского движения Абдурауфом Фитратом и его хорезмским соратником Бекжоном Рахмоном. Освещается их вклад в развитие узбекской литературы, науки и печати в контексте джадидизма.

Ключевые слова: Бухара, Хорезм, Стамбул, Баку, джадидизм, ханство, эмират, республика, государственное управление, наука, общество.

Buxoro jadidchilik harakatida Fitratning, Xorazmdagi bu jarayonda esa Bekjon Rahmonlarning katta nufuzi bo'lgan hamda ushbu olim, ijodkor va siyosatchi shaxslarning faoliyatlari ilmu fan, jamiyatdagi jarayonlarda bir-biriga bog'liq holatda kechgan. Ular nafaqat Istanbulda bir davrda o'qigan, balki keyinchalik Bokuda o'tkazilgan qurultoy, ilmiy konferensiyalarda ham birga qatnashishgan. Shu bilan birga Fitrat Buxoro, Bekjon Rahmon Xorazm xalq respublikasida nozirlik vazifasida bir davrda faoliyat ko'rsatishgan. 1925-yildan keyingi O'zbekiston SSR davridagi ilm-fan, adabiyot, matbuotdagi, jamiyatdagi jarayonlarda ham ularning o'zaro do'stona, ilmiy aloqalari bo'lib, bu tarixning yorqin sahifalarini tashkil etadi. Ularning do'stu qardoshlig'i esa Istanbul universitetida o'qigan davrlarga borib taqaladi.

Ma'lumki, Turkiya va O'zbekiston o'rtasidagi do'stona aloqalar ildizlari tarixning olis davrlariga borib taqaladi. Ayniqsa 20 asr boshlarida Usmoniylar davlatidagi yuksak ta'lim tizimi ko'plab turkistonlik yoshlarni o'z bag'riga chorlagani ham tarixiy haqiqat. Tabiiyki Turkistonlik talabalarning Istanbuldagi o'qish jarayonida o'zlarining salohiyati, iqtidorini yuzaga chiqarishda turk ta'limi tizimining o'rni katta bo'lgan.

Fitrat, G'ozim Olim Yunusov, Hamza Hakimzoda, Bekjon Rahmon, Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li, Mazhar Mahzum, Ota Xo'ja Po'latxo'jayev singari ma'rifatga intilgan yoshlar Istanbulda faoliyat ko'rsatish jarayonida "Yosh turklar" ta'sirida kamol topishdi. Natijada aynan ana shu shaxslar Turkistondagi jadidchilik harakatining namoyandalari bo'lib yetishgan. Biz ushbu maqolamizda ana shu siymolar orasidan faqat ikki nafarininggina faoliyatiga to'xtalib o'tamiz. Ya'ni Fitrat va Bekjon Rahmonlarning faoliyati va taqdiriga.

Daslab Fitratning Istanbuldagi faoliyatiga to'xtalishdan oldin, ushbu shaxs kamolotga etishishida katta o'rin tutgan Buxorodagi oilasiga to'xtalsak.

Ma'lumki, Fitrat so'zi arab tilidan olingan bo'lib, "tug'ma tabiat", "aqlu farosatli", "dono" degan ma'nolarga ega. Aynan ushbu ma'noyu mazmunga ega so'zni o'ziga taxallus sifatida qo'llagan Abdurauf Abdurahimboy o'g'lining fe'l atvori va insoniy sifatlarida ham yuqoridagi kabi xislatlar mujassam bo'lgan.

Buxorolik savdogar Abdurahimboy va ilmu ma'rifatli Bibijon (to'liq nomi Nastarin) oilasida 1886-yilda tug'ilgan Abdurauf vaqt o'tib Fitrat nomi bilan tanildi.

Buxorolik ushbu ma'rifatli oilada Abduraufning ikkita ukasi-Abdurahmon va singlisi Mahbubaxonlar ham bir-biriga mehru oqibatli bo'lib voyaga etishgan. Odoibu axloq, xushmuomilalik, mehnatsevarlikni asos qilib olgan bu oila farzandlari o'z davrining maktablarida tahsil olib-Abdurahmon Kogon shahridagi bosmaxonada ishlagan bo'lsa, Mahbubaxon shoira sifatida Buxoroda tanilgan.

Tarixdan ma'lumki, savdogarlar o'z kasbiy faoliyati orqali oilasi, shuningdek jamiyat, davlatning to'kin sochinligi, iqtisodiy taraqqiyoti uchun xizmat qilibgina qolmagan. Savdogarlar o'zi mansub bo'lgan millat, davlatning madaniyatini o'zi savdo qilish uchun borgan boshqa o'lka xalqlariga ham tarqatgan. Shu bilan birga boshqa davlatlarda ko'rgan kechirganlari, o'lka xalqlarining urf-odat, madaniyatlarining ijobiy jihatlari o'z vatanlarida targ'ib ham qilganlar. Ya'ni, savdogar iqtisodchigina emas, ma'naviyat va ma'rifat sohibi, madaniyat targ'ibotchisi ham bo'lgan.

Bunday xislatlar Fitratning savdogar otasi Abdurahimboyda ham mujassam bo'lgan. Abdurahimboy Eron, Rossiya, Kavkaz o'lkalarida ko'rgan-kechirganlari, u yerdagi xalqlarning urf odati-yu, madaniyatini, hattoki eshitgan ertak afsonalarini ham o'z oilasi davrasida, farzandlariga hikoya qilib bergan.

Natijada Abdurahimboyning ana shu ta'siri sabab, uchala farzandi ham ma'rifatli, ilmu zakovatli shaxs bo'lib voyaga etishdi.

Fitrat 28 yoshida 1914-yilda yozgan "Oila" nomli didaktik-pand-nasihatnoma tarzidagi asarida, sharq oilasidan kelib chiqqan holda insonning taqdiri, kelajak hayotidagi yutug'i va muvaffaqiyatsizligi, baxtli yoki baxtsizligi, kasb tanlashi, hattoki kayfiyati uning oilaviy muhiti bilan bog'liqligini g'oyatda tushunarli qilib yozgan.

Tabiiyki, oila haqidagi bunday keng qamrovli bilim, 28 yoshli yigit hayotida Fitratning o'zi tug'ilib o'sgan xonadonda, ota-onasining ta'sirida shakllangandi.

"Aqliy tarbiya, ya'ni odam aqlini tarbiyalash bu odam zehni, aql-idrokini kamolga yetkazishdir. Odam aqlining kamoli nimada? Yaxshi bilmoq, yaxshi o'rganmoq va mukammal fikr qilmoqdir. Odam ish qilishdan oldin uni xayoliga keltiradi, o'ylaydi, fikr etib keyin amal qiladi. Ana shu tafakkurni, zehn harakatini "muhokama" deydilar. Odam aqlining kuchi va zakovati bilan to muhokama etib qaror qilmasa, bir ishni boshlab yoki biror ishni to'xtata olmaydi" deya yozadi Fitrat yuqoridagi asarida (1.14).

Ana shu fikrlardan ham ko'rinadiki, Fitrat voyaga etgan oilada har bir qilinadigan ish aqlu zakovat bilan muhokama qilinib borilgan va bunda ma'rifatli savdogar otasining o'rni katta bo'lgan.

"Farzandni jisman, aqlan va axloqan kamolga yetishtirib hayot maydoniga kuchli, aqli va yaxshi axloq bilan chiqarish zarur. Shuni e'tiborga olib olimlar tarbiyani uch qismdan iborat deb biladilar. Bular: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloqiy tarbiya. Ular bir-birlariga shunday bog'liq va yaqinki, biriga zarar tegsa, boshqalarida ham nuqson paydo bo'ladi. Biriga foyda tegsa, boshqalari ham undan bahramand bo'ladilar. Masalan, birovning badani bemorlik natijasida zaif bo'lsa, aksaran fikri ham zaif bo'ladi, har ishda chuqur andishaga bora olmaydi, biror chora qilmoqchi bo'lsa ham darrov ko'ngli soviydi. Axloqan ham o'zgarib o'z fazilatlarini yo'qotadi, tez ranjiydigan, murosasiz va ayb qidiruvchi bo'ladi. Fikri zaif bo'lgan odam o'z ishlari ustida o'ylamaydi, zarar va foydasini andisha nazaridan o'tkaza olmaydi" deya Fitrat oila davrasida bolaga har tomonlama yetuk tarbiya berish kerakligiga e'tiborni qaratadi.

Fitratning nazarida "tarbiyaning har bir qismi tug'ilishdan etti yoshgacha avval ota-ona zimmasiga tushadi. Sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha maktab va madrasa zimmasiga, keyin umrining oxirigacha odamning o'z boshiga tushadi".

Tabiiyki, ota-onasining sharqona tarbiyasi, o'zining aqlu idroki bilan 28 yoshida "Oila" nomli g'oyatda keng qamrovli asarni yozgan Fitratning shu kabi yuksakliklarga parvoz qilishida uni voyaga yetkazgan xonadonning o'rni katta bo'lgan.

Oilaning to'ng'ich farzandi Abdurauf Fitrat dastlab Buxorodagi maktab, so'ngra "Mir Arab" madrasasida tahsil oladi. Islomiy e'tiqodli bo'lgan Abdurauf Fitrat 1907-yilda dindagi beshinchi shart bo'lgan-hajga borish niyatida Afg'oniston, Turkiya, Hindiston orqali Arabistonga borib o'z maqsadiga yetishish sharafiga muyassar bo'ladi. Shuningdek o'z davrining ilg'or shaharlari bo'lgan Moskva,

Peterburg shaharlariga ham safarga borib keladi. Shu tariqa dunyo ko‘rib, ilmni oliy maqsad deb bilgan Fitrat 1909-yilda Turkiyaga yo‘l oladi.

Ma‘lumki, Qrimlik Ismoil Gasprinskiy tomonidan Rossiya imperiyasi tarkibidagi turkiy musulmon xalqlar yashaydigan o‘lkalarda asos solgan jadid maktablari 1884-yildan boshlab tashkil qilina boshlangandi. Zamonaviy ta‘lim beradigan ushbu maktablar Buxoroda ham 1908-yildan o‘z faoliyatini davom ettirgandi.

Bu paytda Mir Arab madrasasini tugallash arafasida turgan Fitrat o‘z maslakdosh do‘stlari bilan jadidchilik g‘oyalari asosidagi “Tarbiyai atfol” jamiyatini tashkil etgan va ushbu tashkilot Buxorolik eng iqtidorli yoshlarni Istanbulga o‘qishga yuborish harakatini boshlagandi.

Istanbulga shu davrda Turkistonning turli hududlaridan o‘qishga borganlar soni o‘sha paytda 30 kishi bo‘lib, ular orasida Fitratdan tashqari G‘ozi Olim Yunusov, Hamza Hakimzoda, Bekjon Rahmon, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘ja o‘g‘li, Mazhar Mahzum, Ota Xo‘ja Po‘latxo‘jaev singari zakovatli yoshlardan iborat edi. Vaqt o‘tib aynan ana shu yoshlar Turkistondagi jadidchilik harakatining yetakchilari, adabiyot, san‘at, madaniyat sohalarining namoyondalari bo‘lib el yurt taraqqiyotiga hissa qo‘shishdi.

Tabiatan iqtidorli bo‘lgan Fitratning Turkiyadagi ijodi talabalik davridayoq o‘zbek adabiyoti, ilmu faniga istiqbolli ijodkorning yetishib kelayotganidan darak berardi. Jumladan Fitratning 1909-yili Istanbulda “Hindistonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadida xususida qilgan munozarasi” nomli kitobi bosilib chiqqani uning keng dunyoqarashi, aqlu salohiyatini ko‘rsatib turardi. Aslida Fitrat “Munozara...” ni o‘z yurtida nashr etilishini istagan, ammo Buxoroda bosilishiga amir ruxsat bermagach, Istanbulda nashr qilingan edi. Forscha yozilgan ushbu asarni Hoji Muin o‘zbekchaga aylantirdi va “Turkiston viloyatining gazetisi”da bostirdi (1911-yil). 1913-yilda esa asar alohida kitob holida nashr etiladi va unga Turkiston jadidlaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy kirish so‘zi yozdi.

Kitob Buxoro amirligida ijtimoiy ongning jonlanishiga katta turtki bo‘lib, hatto hukumat tomonidan ta‘qib qilinayotgan jadid maktablarining ko‘plab ochilishiga, maktab-ta‘lim ishlarining taraqqiy qilishiga yordam berdi. Negaki, asardagi “Islom mamlakatlari nega vayrona va xarobazor qolishi kerak. Buning sababi nimada?”, “Bu bechoralarning nega yeyishga noni yo‘q?” kabi jiddiy savol va mulohazalar xalq ongiga, jamiyatdagi ijtimoiy kayfiyatga ta‘sir qilmasdan iloji yo‘q edi.

Fitrat shu davrda Usmoniylar davlatidagi “Yosh turklar” harakati ta‘sirida Istanbuldagi buxorolik yoshlar yordamida “Buxoro ta‘limi maorif jamiyati”ni tashkil etishga boshchilik qiladi. Ushbu jamiyat Turkistonlik yoshlarning Usmoniylar davlatiga kelib o‘qishi borasida salmoqli ishlarni qilib, ta‘limning zamonaviy holatda taraqqiy etishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygandi.

Shu bilan birga Fitrat Istanbuldalik paytida adabiyotning barcha janrlarida qalam tebratdi va o‘z orzu-armonlari, ezgu tilaklarini targ‘ib qila boshladi. 1910-yilda “Sayha” (“Bong”) nomli she‘rlar to‘plamini nashr qildirishga erishdi. Ushbu she‘riy to‘plam ham fors tilida edi. Shuningdek adib “Hind sayyohining qissasi”ni ham forschada yozdi va 1912-yilda nashr ettirdi.

“Munozara” va “Sayyohi hindi” asarlari yoshlar dunyoqarashining keskin o‘zgarishi va ularning jadidlar safiga kelib qo‘shilishiga sababchi bo‘lgan. Ushbu asarlardagi g‘oyalar ta‘limni va Turkistondagi boshqaruv usulini ham isloh etishdek ezgu orzularni o‘zida aks ettirgandi. Umuman olganda, Osiyo va Yevropa qit‘alari joylashgan hududdagi talabalik Fitratning dunyoqarashiga katta ta‘sir ko‘rsatib, Buxorodagi ta‘lim, umuman tuzumni isloh qilish eng dolzarb ish ekanligini anglab etdi.

Fitrat Istanbuldan 1913-yilda vataniga qaytgach, Buxoroning turli hududlarida-Shahrisabz va Karkida o‘qituvchilik qilib, asarlarida aks etdirgan nazariyalarni hayotga joriy etish, jadidchilik g‘oyalarini keng targ‘ib qilish bilan shug‘ullandi. Shu bois tez orada “Yosh buxoroliklar” harakatining mafkurachisi va g‘oyaviy rahbarlaridan biriga aylandi. O‘zining salohiyati, notiqligi bilan Buxoro va Samarqanddagi qizg‘in adabiy jarayon, madaniy, maorif ishlariga va siyosiy harakatlarga faol aralashib ketdi. Jadidchilarning bir guruhi maorif-ma‘rifat orqali xalq ahvolini yaxshilashga intilishsa, ikkinchi guruhi davlat tizimini isloh etish, qayta qurish orqaligina xalq va yurt ahvolini yaxshilash mumkin, degan siyosiy yo‘ldan yurishga borishga intildi.

Umuman olganda buxorolik jadidlar ta‘lim, matbuot bilangina cheklanib qolmasdan, qishloq xo‘jaligida soliqlarni kamaytirish, davlat amaldorlarining o‘zboshimchaligini cheklash, tuzumni isloh qilishni hayotiy zarurat, davr talabi darajasiga ko‘tardilar.

Bu davrda Fitrat tomonidan yaratilgan publitsistik maqolalarda ana shu g'oyalar aks etgan bo'lib, "Oila" (1914), "Rahbari najot" (1915), "Begjon" (1916), "Mavludi sharif" (1916), "Abu Muslim" (1916) asarlarining ham ma'noyu mazmunini tashkil etgan.

Ana shu davrda Fitrat yana maktablar uchun "Muxtasar islom tarixi" (1915), "O'quv" (1917) singari darslik va o'quv qo'llanmalarini ham yaratdi.

Tabiiyki, ushbu asarlar yaratilishida va Fitrat dunyoqarashi, ruhiyatining shakllanishida Usmoniylar davlatidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning ta'siri katta edi. Shu boisdan ham Fitratdek jadid siymosining nomi 20 asr Vatanimiz tarixida chuqur iz qoldirgan.

Istanbulda tahsil olib Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol qatnashgan ikkinchi siymo Bekjon Rahmon edi. O'zbek jadid adabiyotidagi Fitrat, Cho'lpon kabi siymolarning safdoshi, shuningdek o'z davrida Xorazmdan birinchi bo'lib Usmoniylar davlatida tahsil olgan jadid ziyolisi Bekjon Rahmon bo'lib, u Xorazmda ilk bor "Inqilob quyoshi" gazetasiga asos solgan jurnalist va muharrir, adabiyotshunos va folklorshunos, Ichan Qa'la muzey qo'riqxonasining tashkilotchisi, maktablar uchun darslik, o'quv qo'llanmalari yozgan pedagog sifatida tarixda qolgan.

Fitrat "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asarida Bekjon Rahmon hamda Muhammad Yusuf Devonzodalarning asaridan g'oyat ta'sirlanganini yozgan va ushbu kitobning musiqashunoslikda tutgan o'rniga g'oyat yuksak baho bergan edi. Haqiqatdan ham, 1925-yilda Moskvada nashr etilgan "Xorazm musiqiy tarixchasi" kitobi musiqa nazariyasi va tarixiga doir eng e'tiborli manba bo'lgani bois, B.Belyaev hamda G.Forner kabi rus va xorij musiqashunoslari ham Bekjon Rahmonov va Devonzodalarning asariga murojaat qilishgan.

Ana shunday dovuqli asar bitgan mualliflardan biri Devonzodaning Chokar taxallusi bilan ijod qilgan mohir sozanda, xonanda bo'lganligi ham ma'lum. Xo'sh, Bekjon Rahmonning-chi? Afsuski, bu shaxsning hayoti hanuzgacha to'la o'rganilmay kelinmoqda. Aslida Bekjon Rahmon Xorazm jadidlarining yetakchilaridan biri, madaniyat va ma'rifat arboblari edi.

"1887-yilda Xivalik xon mahramlaridan bo'lgan Rahmonbergan oilasida tug'ilgan Bekjon bolaligidan ilmu ma'rifatga intilib voyaga yetadi. Otasi Rahmonbergan Xiva xonligi tarixida islohotchi bosh vazir Islomxo'ja (1872-1913)ning yordamchisi edi. U o'z ustoziga bilan 20 asr boshlarida Xivada barpo etilgan pochta, telegraf, shifoxona, masjid va minora bunyod etilishida katta xizmat ko'rsatgan, ushbu inshoatlarning qurilish ishlariga boshchilik qilgan. Rahmonbergan jadidlarni qo'llab quvvatlovchi bosh vazir Islomxo'janing maslahatiga ko'ra, g'ayrat-shijoatli o'g'li Bekjonni Usmoniylar davlatiga o'qishga yubordi. Shu tariqa, Bekjon 1909-yilning iyulidan 1913-yilgacha Istanbul universitetida tahsil oldi" (2.87).

Bu davrda Usmoniylar davlatida Ismoil Gaspralining "Dinda, tilda, ishda birlik" shiori ostidagi "Yosh turklar" harakati jamiyatda keng faoliyat ko'rsatardi. Xivadagi madrasani bitirib, Istanbulda o'qiyotgan Bekjon shu harakat ta'siri bilan jadidchilik g'oyalariga berildi. Natijada 1913-yilda Istanbuldan jadid ziyolisi bo'lib qaytgan Bekjon Rahmon Xorazmda ham keng yoyilgan "Yosh xivaliklar" safiga qo'shildi.

1920-yilda xonlik tugatilib, Xorazm xalq respublikasi barpo etilgach, u "Yosh xivaliklar" kabi islohotchi safdoshlari bilan hukumat tarkibiga kirdi. Dastlab madaniyat, so'ngra xalq maorifi noziri, keyin XXR markaziy ijroiya qo'mita ish boshqaruvchisi bo'ldi.

"Bekjon Rahmonning madaniyat noziri sifatida qilgan eng katta ishi 1920-yil 11-aprelda Xorazmning o'tmishdagi madaniyati va osori atiqalarini kelgusi avlodlar uchun saqlab qolish maqsadida xalq madaniyati muzeyini barpo etgani hamda unga rahbarlik qilganidir. Shuningdek, 1923-yilda Xorazmda ilk bor musiqa maktabini tashkil etib, voha musiqa nazariyasi va tarixi, Xorazm maqomlari hamda usullari, nota yozuvining ixtiro qilinishiga oid "Xorazm musiqiy tarixchasi" kitobini Devonzoda bilan birga yozib, Moskvada nashr ettiradi.

Shuningdek, Bekjon Rahmon 1920-yil 8-martda voha tarixida ilk bor matbuotga asos soldi. Ya'ni, shu sanadan boshlab nashr etila boshlangan "Inqilob quyoshi" gazetasining bosh muharriri sifatida faoliyat ko'rsatdi. Shuningdek, 1920-1924-yillarda vohada nashr etilgan "Qizil Xorazm", "Maorif", "Xorazm xabarlari", "Yordam", "Yoshlar ovozi", "Ishchilar tovushi", "Qopqon" singari gazetalarni ham tashkil etishga bosh-qosh bo'ldi. Ushbu nashrlarda Faqiriy, Komil Devoniy, Mutrib, Rog'ib singari shoirlarning she'ru g'azallarini chop ettiribgina qolmay, ularni tahlil etgan holda adabiy tahliliy maqolalar yozdi" (3.4).

1923-yilda “Otalar so‘zi” nomli kitobini nashr qildirib, unga Xorazmliklar orasida keng tarqalgan maqol, hikmatlarni kiritdi. Kitobda “ertaga osh qolsa-davlat, ish qolsa-mehnat”, “Davlat-og‘zibirchilik”, “Rohat-mehnatning orqasida”, “tek turgan to‘q yurar”, “Bir kun tuz yegan yerga 40 kun salom ber”, “Ota-ona taxt etar-baxt eta bilmas”, “O‘tini kavlasang o‘char, qo‘shnini kovlasang ko‘char”, “O‘g‘ri boyimas, yolg‘onchi yolchimas”, “Onasini ko‘r qizini ol, qirog‘ini ko‘r, bo‘zini ol” singari tarbiyaviy, pand nasihat ruhida 580 ta maqollar, hikmatli so‘zlar mavjud.

Xalq maorifi noziri bo‘lib ishlagan paytida Bekjon Rahmon vohada yangi maktablar tashkil qilish, uzoq ovullardagi bolalarni maktabga jalb etish, ta‘lim maskanlarini o‘qituvchilar bilan ta‘minlash uchun jonkuyarlik qilgan. Shuningdek, Boboovun Salimov bilan birga maktablar uchun “Alifbe” va “O‘qish kitobi” darsliklarini yozib, chop ettirdi. Darslikga mumtoz va o‘z davridagi sharq hamda Xorazmlik shoirlarning didaktik asalarini ham kiritdi. Shuningdek, Xudoybergan Devonov bilan hamkorlikda Xorazm qog‘oz fabrikasini qurish bo‘yicha ham sa‘yi-harakatlar olib bordi.

“Bekjon Rahmon XXR rahbarlari orasida eng salohiyatli va milliy davlat qurish tashabbuskori bo‘lgani uchun ham 1920-yilda Xorazmga kelgan turkiy xalqlar ozodlik harakatining g‘oyaviy yo‘lboshchisi Zakiy Validiy uning uyida bo‘lgandi. Z. Validiyning 1969-yilda Turkiyada nashr etilgan “Xotiralar” kitobida Bekjon Rahmonning dunyoqarashi, ish faoliyati o‘rin olgan. Muallif bir o‘rinda dolg‘ali davrlarni quyidagicha xotirlaydi: “Mulla Bekjon Xivada zamonaviy madaniyatni rivojlantirish uchun katta fidoyilik ko‘rsatdi. Agar Rusiya xalaqit bermaganida, ular yosh Xiva hukumatiga katta xizmat qilgan bo‘lur edilar. Maorif vakili bo‘lgan mulla Bekjon-Istanbulda o‘qib kelgan bir yigit. Hukumat ishlaridan bo‘sh vaqtlarida madrasadagi hujrasiga kelar, o‘z qo‘li bilan palov pishirar, o‘sha vaqt uzoq suhbatlashar edik. U bir qancha asarlar yozdi”.

Bekjon Rahmon Zakiy Validiy kabi Shafqi Bekto‘ra, Fitrat, Cho‘lpon, Fayzulla Xo‘jayevlar bilan ham do‘st edi. U 1920-yilning avgustida Boku shahrida o‘tkazilgan, 30 dan ortiq musulmon davlatlari vakillari ishtirok etgan sharq xalqlari qurultoyida ham faol qatnashgandi. Aynan Cho‘lpon bilan ham Bokuda o‘tkazilgan qurultoyda tanishib do‘st tutingandi. Ma‘lumki Boku qurultoyida Bekjon Rahmonov, Cho‘lpon, Zakiy Validiy, Anvar Poshsoldardan tashqari Munavvar qori, G‘ozi Olim Yunusov, Mirmuhsin Shermuhammedov, Sobirjon Rahimiy singari ko‘plab Turkistonlik jadidlar ishtirok etishgandi” (4. 120).

Ayni paytda, Bekjon Rahmon 1920-yil 13-noyabrda Buxoro va Xorazm respublikalari o‘rtasida tuzilgan do‘stona hamda iqtisodiy, madaniy aloqalarga doir shartnoma tuzishga ham rahbarlik qilgan.

“1924-yilda o‘tkazilgan milliy davlat chegaralanishidan keyin XXR tugatilib Xorazm okrugi tashkil etilgach, Bekjon Rahmon 1925-1926-yillarda okrug maorif bo‘limi mudiri vazifasida ishlaydi. Keyin jadid do‘stlaridan, o‘sha vaqtda O‘zbekiston xalq komissarlari sovetining raisi bo‘lib ishlayotgan Fayzulla Xo‘jayevning taklifiga ko‘ra Samarqandda tashkil etilgan Fan qo‘mitasida faoliyatini davom ettiradi.

Shu davrdagi “Alanga”, “Yer yuzi” jurnallarida adabiyotshunoslik, tilshunoslikka oid maqolalarini chop ettirib, respublikaning old ziyolilaridan biri sifatida taniladi. Shu boisdan ham uni 1926-yilning 26-fevral 5-mart kunlari Boku shahrida o‘tkazilgan Birinchi Turkologiya qurultoyida qatnashish uchun O‘zbekiston delegatsiyasi tarkibiga kiritiladi. Ma‘lumki ushbu qurultoyda V.V. Bartold, S.E. Malov, A.A. Miller, S.F. Oldenburg, R.R. Poppe, A.N. Samoylovich, K. Yudaxin, V.B. Tomashevskiy kabi rus, M.F. Ko‘pruluzoda (turk), Paul Vittek (nemis), Bakir Cho‘ponzoda (qrim tatar), A. Boytursun (qozoq) singari dunyodagi mashhur 131 ta olimi qatnashgan. O‘zbekistondan esa Ashurali Zohiriy, Elbek, Rahim Inog‘omov, G‘ozi Olim Yunusov, Nazir To‘raqulov, Shokirjon Rahimiy, I. Sadriy, A. Abdujabborovlar qatorida Bekjon Rahmonov ham bor edi. Qurultoyda turkiy xalqlar adabiyoti va tilshunoslikka oid 38 ta ma‘ruza o‘qilgan va muhokama qilingandi. Muhokamada so‘zga chiqqanlar orasida Bekjon Rahmon ham bor edi. Aynan ana shu qurultoyda Navoiyning 500 yilligiga tayyorgarlik ko‘rish va uning ijodini dunyoda ommalashtirish, targ‘ib qilish masalalari ko‘rib chiqilgandi” (5. 90).

Shu tarzda nafaqat O‘zbekiston miqyosidagi madaniy, adabiy tadbirlarda, balki dunyoda bo‘lib o‘tayotgan yetuk olimlar ishtirokidagi anjumanlarda ham faol qatnashayotgan Bekjon Rahmon respublikamizning eng faol ziyolisi sifatida tanilayotgandi. Biroq uning qatag‘on davrda bevaqt vafot etishi, jadid ziyolisi sifatida shakllangan shaxsning ko‘plab orzulari armon bo‘lib qolishiga olib keldi. Bekjon Rahmonning ijtimoiy siyosiy, madaniy, matbuot va adabiyot sohasidagi faoliyatini tadqiq

qilish bugungi istiqlol davri tadqiqotchilari oldidagi dolzarb vazifalardan bo‘lib qolmoqda. Bekjon Rahmon hamda Fitratning do‘stligi va ilmu fan, adabiyot va jamiyatdagi jarayonlardagi faoliyati esa tarixning yorqin sahifasi bo‘lib qoldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Fitrat. Oila. “Ma’naviyat” nashriyoti. Toshkent.: 1999-yil, 14-bet.
2. U.Bekmuhammad. Xorazm va xorazmliklar. Uchinchi kitob. “Durdona” nashriyoti. Buxoro-2022-yil, 87-bet.
3. U.Bekmuhammad. “Turkiyada tahsil olgan Xorazmlik jadid”. “Hurriyat” gazetasi.2022-yil 30-mart.
4. S.Samandar, U.Bekmuhammad “Xorazm jadidchiligi: islohotlar, ta’lim va adabiyot”, "MILLENIUMUS PRINT" nashriyoti, Urganch.: 2024-yil, 120-bet.
5. U.Bekmuhammad “Xorazm jadidchilik harakati ensiklopediyasi”, "MILLENIUMUS PRINT" nashriyoti, Urganch- 2024-yil, 90-bet.

